

Haim Yacobi (Editor) *Constructing a Sense of Place. Architecture and the Zionist Discourse*. Burlington: Ashgate 2004. 356 pages.

יפעת וייס*

לכל אורך קריאת הספר המרתק שערך חיים יעקובי הדהדו במוחי שורות שירו של צחק לאור, "אהבת הארץ". על השאלה "ואין בארץ הזאת שום דבר יפה?" משיב המשורר באמצעות בית שבחיפה, במורד הכרמל. משם, מן הבית שבו גרה אחת, "קוראים לה יעל (לחבר שלה, אני חושב, קראו מיכאל או סוהיל)", משם נגלה היופי. מיכאל או סוהיל, אי אפשר אלא לעלות חיוך, משל היו מיכאל או סוהיל אלטרנטיבות מקבילות, סינכרוניות, ולא שתי ישויות, שתחת כותרת השיר – "אהבת הארץ" – אינן יכולות להתפס אלא כמבטלות זו את זו, קודם סוהיל, אחר כך מיכאל, לעולם לא בנשימה אחת, תמיד זה אחר זה, זה במקום זה. המשורר מיתמם, משל היינו חלק מהוויה של אדישות בריאה, כזו שאיננה זוכרת אם מיכאל או סוהיל. משל יכולה להתקיים בחיפה זו – חיפה שעל הכרמל שמחצית מתושביה, אלה הערבים, אינם מתגוררים בה למן 1948 – אדישות אזורית בריאה.

האדישות, כך גיאורג זימל במסתו המופלאה "העיר הגדולה וחיי הנפש", היא נשמתה של העיר הגדולה. הענייניות והאדישות הן פועל יוצא של כלכלת הכספים העירונית, ומהוות תכונות בולטות של תושבי הערים הגדולות. גם פרידריך אנגלס הבחין שישים שנה קודם לכן באותה אדישות עירונית, כשסיכם באופן דומה למדי את רשמי ביקורו בלונדון. אלא שבעיני אנגלס הצטיירה התנהגות זו כ"מאוסה ופוגעת ביותר", כ"אנוכיות קהה", ואילו זימל הכיר בחשיבותה כעיקרון מארגן של החיים העירוניים, ובלשונו "מה שנראה לכאורה בסגנון החיים הזה כדיסוציאציה אינו אלא אחת מצורות הסוציאליזציה היסודיות שלה". יתר על כן, זימל זיהה באדישות, ויותר מכך בהסתייגות הטבעית שחשים יושבי הערים זה מזה, "חירות אישית מהסוג שאין דומה לו בנסיבות חברתיות אחרות".

אלא שבסיפור שלפנינו אין אדישות, וספק אם יש בו חירות. היחס בין המרחב למקום כאן איננו נתון לתהליכים סטיכיים אלא מתווך דרך תנועה לאומית המייצגת משנה ברורה, פחות או יותר, על היחסים הראויים בין האדם למקום. ישראל בפלשתינה מעולם לא היה פרויקט שהיה בו ולו קורט מן האדישות הבריאה שאפיין זימל בברלין במפנה המאות ה-19 וה-20. הכול כאן הוא תוצר של "תכנית", כפי שמכנה צבי אלישע את מאמרו בספר, מאמר העוסק בתכנית המפורסמת של אריה שרון ל"תכנון פיזי לישראל", אך בהשאלה לציונות הבונה בכללותה.

ואמנם התכנית היא חוזקו, וגם חולשתו, של ספר מרתק זה. הציונות, דבר זה ידוע, הייתה תנועה אוטופית. משום כך ספק רב אם יש טעם בשאלות רטוריות ברוח זו שמעלה דיאנה דולב במאמרה על הקמתה של האוניברסיטה העברית בהר הצופים, בנוסח: "האם נזקקו תושבי ירושלים [בשנת 1913] לאוניברסיטה?" שהרי סוגיה זו אינה מעלה ואינה מורידה, ודאי לא במישור המוסרי המסווה (ע' 229). גם ציונות רוחנית, זו שלא עסקה בשלמת הבטון והמלט, חשקה במוסדות השכלה. לא כאן נעוץ הקושי המוסרי, לא באוטופיה כשלעצמה, גם לא ברעיונות הקדמה שהביאה מן המערב – במקרה זה מפרוסיה – למזרח,

* אוניברסיטת חיפה

אלא במהלך שבו הופכת אוטופיה של האחד לדיס-אוטופיה של האחר, כפי שמראה מארק לויין במאמרו על יפו (ע' 203). מאמרים רבים באסופה יפה זו נוגעים ישירות ובעקיפין בדילמה זו, ובמידה רבה אפשר לומר כי מיכאל וסוהיל הם הציר שדרכו עובר הספר. רבים מן המאמרים בספר מציגים את הארכיטקטורה הציונית כחלק מן הארכיטקטורה הקולוניאלית, ומשום כך מותחים קווים של רצף מן הארכיטקטורה של התקופה המנדטורית לזו של הריבונות הישראלית. על אף השבר של 1948 – שנה בה החליף מיכאל את סוהיל – מצביעים חלק מן המאמרים, ובעיקר אלה הדנים בהיבטים העירוניים, על הרצף בתפיסה הסוגרטיבית, שראשיתו בעידן הבריטי והמשכו בזה הישראלי; כך למשל במאמרו של מארק לויין על יפו ובמאמרו של חיים יעקובי על לוד. תובנה זו ודאי הייתה נכונה לכלל הערים המערבות בתקופת המנדט.

ישראל בפלשתינה הוא פרויקט של העתקה. דבר לא הומצא. הכול, כמעט הכול, הגיע מאירופה, הועתק ותורגם, כלומר הותאם, לנסיבות המקום. משום שהדברים יובאו מאירופה, ומשום שהובאו אל המזרח, הפיתוי גדול לדהוס אותם אל תוך הסד הלוחץ של הפרדיגמה האוריינטליסטית, הממשיכה לזכות בפופולריות רבה במסגרת מדעי התרבות בכלל והארכיטקטורה בפרט. אלא שבהקשר המקומי הפרשנות האוריינטליסטית נתונה למכשלה של רומנטיקה פשוטה. הגעגוע אל בית האבן מוביל לרוב במעבר מהיר ממשיכה עזה אל המקורי והאותנטי אל מימוש בחיקוי עלוב. בדיעבד ובאיחור מה הבנו, כי הגעגוע לחלון המסורג והגפן הסמיכה עובר מטמורפוזה מהירה ביותר מבית ערבי – נכסי נפקדים בהגדרתו המשפטית – לבית צמוד-קרקע. זוהי שעה שבה אפשר להתפנות ולהבחין בחן של מגדל אשכול באוניברסיטת חיפה או בזה של מגדלי עזריאלי שבתל אביב. מאמרו של צבי אלחייני, המתמקד באלטרנטיבה הוורטיקלית שהעמיד אוסקר נימאייר לציונות ההוריצונטלית, הוא משום כך מן המתאגרים שבמאמרי הספר, וחקף מכל רומנטיזציה של המקום. עמדת התצפית של אלחייני היא שונה, זוהי עמדה ביקורתית ליברלית, ובהקשרו של הספר – מרענת. נשוב אל הציונות כפרויקט של המרה ותרגום. הציונות הרבתה להעתיק מן המקור האירופי בכלל, ובוודאי בתחום הארכיטקטורה, משום שרבים מן הארכיטקטים היו אירופים או רחשו את השכלתם המקצועית באירופה. ואכן מאמרים רבים חושפים את אלמנט ההעתקה מן הארכיטקטורה הקולוניאלית, ארכיטקטורה ממדרת, כזו שהולדתה בסגרגציה, כזו המשרטטת גבולות. ממילא שותפים כותבים רבים בספר להסכמה כי הציונות היא פרויקט קולוניאלי – קביעה שאיננה מרעישה לכשעצמה, אך ספק אם די בה לניתוח של היחס בין המרחב ובין המקום בציונות. במקביל לאופייה כתנועה "מיישבת" הייתה לציונות, וליתר דיוק לזרם שהפך מוביל בה – הציונות הסוציאליסטית – חשיבה חברתית מובהקת, שיובאה אף היא מאירופה. עניין זה נדחק לשולי הספר משום שהוא מוכפף כשני בחשיבותו להיבט הלאומי. האופק הסוציאליסטי של הפרויקט הציוני המרחבי מציב אתגר שהספר מדלג עליו. שכן בעוד שהקונפליקט הישראלי-פלשתיני ייצר חשיבה מדירה, הרי החשיבה והתכנון החברתי יצאו מתוך תפיסה של הכלה. עקרון ההדרה שיושם במישור האחד הטיל את צלו על תחומים שבהם שאפה הציונית להכיל. השיכון הציוני הישראלי, שהתגבש על יסוד התקדימים הסוציאלי-דמוקרטי הבריטי והקומוניסטי המזרח-אירופי אחרי 1945, היה תוצר של תפיסת שוויון שהשתבשה.

על מנת להיטיב לנתח ולהבין את השיבושים טוב להיפתר מפרשנות אינטנציונליסטית, קרי זו המתמקדת בכוונה ובאידיאולוגיה, ובהקשר זה למוצר את חשיבות הרטוריקה הציונית

המיישבת, קרי הקולוניאלית, ולהדגיש אלמנטים סטרוקטורליים של ההתפתחות ההיסטורית. כוחו של הסיפור שלפנינו נובע דווקא מכך שלרעיונות היו חיים משלהם, או לחלופין מכך שההתפתחויות ההיסטוריות לעולם לא תאמו את התיאוריה. לציונות היו "מצוקות באוטופיה", שנבעו הן מאתגרים בלתי צפויים והן מסתירות פנימיות במענה שגיבשו המתכננים אל מול אתגרים אלה. כך למשל המתח הבלתי פתיר בין פיזור האוכלוסין לקיבוץ הגלויות: פיזור האוכלוסין נבע מן התפיסות המרחביות - קרי ביזור המרחב היהודי אל מול האויב החיצון - והגיונו היה מדיר. קיבוץ הגלויות לעומתו היה אידיאולוגיה מכילה, שאמורה הייתה לשמש בסיס לתהליך האינטגרציה בין המהגרים היהודים השונים ובינם לבין הוותיקים בישראל. צבי אפרת מיטיב, במבט שחציו מחויך וחציו זועם, לעמוד על סתירות אלה במאמרו העוסק ב"תכנון פיזי לישראל" לאריה שרון, וכך הוא כותב: "במעבדה הישראלית - זהו סוד הקסם הפועלי שלה - נולד זיווג מחושב של עיר גנים פרברית במדינת רווחה מערבית ושל עיר תעשייתית פריפריאלית במרחבי האימפריה הסובייטית." בהמשך הדברים הוא מצטט מדבריו של האדריכל יצחק ישר: "היה עולם תעשייתי, היו ערים עצומות. שם הלכו וחיפשו את הפיזור. מרכזה של לונדון, שאי־אפשר להיכנס אליו, שאי־אפשר לצאת ממנו, שהתחבורה והרעש עצומים, שאין שמש וירק, שם נולד רעיון. אותו רעיון [...] הועבר לבאר שבע. [...] שם בתוך המדבר, פתרת את הבעיה של לונדון."